

قايىموللا مانجبايهۆ

قازاق وقۆ - اعارتۆ تاريخنان
قسقاشا دهرهكتهر

شينجياڭ حالق باسپاسى

第十版(910) 目录(10)

قايىموللا مانجبايهؤ

江苏工业学院图书馆
 藏书章

新编 教育类 教育类

شينجياڭ خالىق باسپاسى

2009 ۋورمىجى

ISBN 978-7-5394-0504-0 定价: 50.00 元

图书在版编目(CIP)数据

哈萨克族教育史话：哈萨克文/哈比莫拉著．—
乌鲁木齐：新疆人民出版社，1994．12（2009．5重印）
ISBN 978—7—228—02942—6

I．哈… II．哈… III．哈萨克族—少数民族教育—
教育史—中国—哈萨克语（中国少数民族语言）IV．G759．2

中国版本图书馆CIP数据核字（2009）第078763号

责任编辑：朱马西
责任校对：达吾列提
封面设计：夏提克

哈萨克族教育史话 (哈萨克文)

哈比莫拉 著

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码：830001）

新疆新华书店发行

乌鲁木齐大金马印务有限公司印刷

787×1092毫米 32开本 11.5印张

1994年12月第1版 2009年5月第2次印刷

印数：1401—3400册

ISBN 978—7—228—02942—6 定价：20.00元

جاۋاپتى رەداكتورى: جۇماش جومارت ۇلى
جاۋاپتى كوررەكتورى: داۋلەت باۋىرجان ۇلى
مۇقاباسىن جوبالاعان: شاتتىق اگسا

قازاق وقۇ - اعارتۇ تاريحنان قسقاشا دەرەكتەر

*

شىنجياڭ حالق باسپاسى باستردى
(ۇرمىجى قالاسى، وگتۇستىك ازاتتىق كوشەسى، 348 - اۋلا)
شىنجياڭ شينخۇا كىتاپ دۇكەنىنەن تاراتىلدى
ۇرمىجى داجىنما باسپا شەكتى سەرىكتىگىندە باسلىدى
فورمات 1/32 787×1092 11.5 باسپا تاباق
1994 - جىل، جەلتوقسان ، 1 - باسپاسى
2009 - جىل، مامىر ، 2 - باسپاسى
تيراجى: 3400 — 1401
ISBN 978 — 7 — 228 — 02942 — 6
باعاسى: 20.00 يۋان

مازمۇنى

- 1 جازۇ جايىنداعى دەرەكتەر
- 133 قازاق جازۇنىنىڭ حاتكەرلىگى
- 151 قازاق وقۇ - اعارتۇنىنىڭ تارىخى
- 216 جاپپاي مەكتەپ اشۇ وقۇ - اعارتۇى
- 257 قازاق وقۇ - اعارتۇنىنداعى شەتەل ۋىرەتۇ جىلدايى
- 271 ۋش اىماق توڭكەرسى تۇسنىنداعى قازاق وقۇ - اعارتۇى
- 292 قازاق اعارتۇشىلارى

جازۇ جايىنداغى دەرەكتەر

جازۇ — ادامزات ۋەتلىدى كەسكىندەپ بىلدەرەتن جانە جازىپ قالدىراتىن تاغبا. جازۇ ادامزاتنىڭ كەڭستىك پەن ۋاقىت شەكتەمەسىنە ۋىشراپاي ۋوز جاساعان ۋرتاسىنىڭ بارلىق سالاسىمەن كەڭىنەن قارىم — قاتىناس جاساۋىنا مۇمكىندىك بەردى. دەمەك، جازۇ — ۋەتلىدى كەڭستىك جانە ۋاقىت جاعىندا شەكتەۋسىز تاراتا الاتىن قاتىناس قۇرالى. جازۇ ادامزاتنىڭ ۋوزارا مادەنىيەت الماستىرۋىندا جانە مادەنىيەت دامىتىۋىندا زور رول وينايدى.

ال ادامزات جازۇدى قالاي تاپقىرلاغان؟ ول قالاي دامىعان؟ بۇل سۇراۋلار تۇرالى تارىخىي دەرەكتەردەن ساۋات بەرە كەتۋ ۋجون بولار: جازۇ بىردەن جاسالمىعان. جازۇ — قاتىناس قۇرالى رەتىندە پايدالانىلغان سىزبالاردان، شارتتى بەلگىلەردەن، تاغداۋلى تاغبالاردان كەيىن پايدا بولغان. ادامزات وي ۋورسى تار، ساناسى تومەن تاعىلىق داۋىرىندە، تەك ۋوزىنىڭ ۋلكەن مي قاتپارىنىڭ قىزمەتى اتاپ ايتقاندا ادامدىق ەستىڭ ارقاسىندا عانا ۋوز ماقساتىن باسقارعا ۋبىلدىرۋ، جۇرگەن جولدىن، سىتەمەكشى سىتەرىن مەڭرەۋ ۋۇشىن تۇرلىشە شارتتى بەلگىلەردەن پايدالانغان. ماسەلەن: كەتكەن باعىتىن ارتىندىلغى ادامدارعا ۋبىلدىرۋ ۋۇشىن جۇرگەن جولدىنا اعاش بۇتاعىن تاستايتىن بولغان. كەيىن كەلە ۋۇشلىق كاسىبىنە بايلانستى ساداق پەن جەبە جاسايتىن داۋىرگە جەتكەندە جەبەسىن اعاشقا بەكىتىپ قويايتىن بولغان. ادامزاتنىڭ دامى تارىخىنان اعاندا ساداق جاساۋ، ساداق سىقىلدى قۇرالداردان

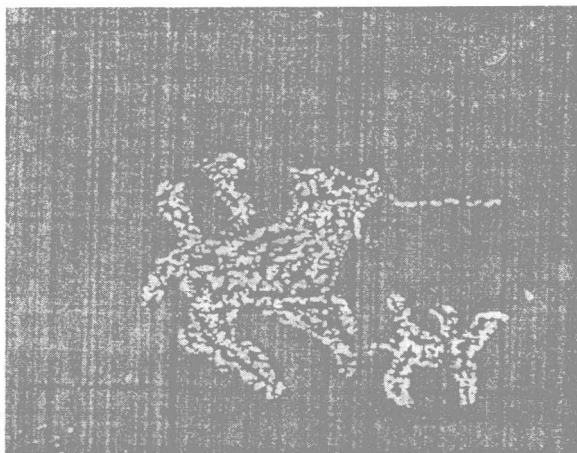
پايدالانىپ اڭ اۋلاۋ، ايبالتا سىياقتى قارۋلاردى جاساۋ مىس قۇردالارمەن تەمىر قۇردالدار داۋىرىنە سايدى، ال بۇل داۋىر، تاس قۇردالدار داۋىرىنەن كەيىن تۇرادى. ادامزاتنىڭ ناعىز تارىخى — تەمىر قۇردالدار داۋىرىنەن باستالغان. ويتكەنى وسى داۋىردە تاس قارۋلارنى، ساز. بالشىققا، حايۋان تەرىسىنە، اعاش جاپىراقتارنى، قابىرشاق قابىقتارنى سىزۋلار سىزىلاتىن بولغان. سوندىقتان وسىنداى سىزىلغان سىزۋلاردى، ادامزات قوعامى تارىخىندا جازۇدىڭ بەتاشارى دەسەك ابدەن ورىندى.

ادامزات تارىخىنىڭ مادەنيەت تاڭى راۋانداغان داۋىردە، العاشقى مادەنيەتتىڭ جۇڭگودان، قازىرى يىراقتىڭ وڭتۇستىگىندەگى ەۋفرات، تىگر زەندەرى (مۇنى قوس وزەن دەپ تە اتايدى)، مىسىردىڭ نىل وزەنى، ۇندىستاننىڭ ۇندى وزەنى اڭعارىنان، كەيىنرەك ورحون، ەنيسەي وزەندەرى بويىنان باستالغاندىعى ايقىن. سوندىقتان جازۇدىڭ ورنىنا پايدالانىلغان سىزبا بەلگىلەر وسى وزەندەر اڭعارىن مەكەن ەتكەن خالىق جاساعان وڭىرلەردەن كوپ كەزىگەدى. دۇنيەدەگى ەڭ العاشقى جازۇ دەپ قارالاتىن سىزبالار مىسىرلىقتار مەن بايىلوندىقتار مەكەندەگەن جەرلەردەن كوپ تابىلادى. وندا سىزىلغان «باستىڭ» سۆرەتى «باس»، «جوعارى»، «ۇستى» دەگەن ماعىنالاردى بىلدىرسە، سىزىلغان «اياق» سۆرەتى «اياق»، «جۇرۇ»، «كەلۋ» دەگەن ماعىنالاردى بىلدىرگەن. «اياق» پەن «باس» عانا سىزىلىپ قالماستان قۇلجا، تاۋتەكە، تۇيە، جىلقى سىياقتى حايۋانداردىڭ سۆرەتتەرى دە تاۋ — تاستارنىن كوپ كەزدەسەدى؛ بۇل سۆرەتتەر، ۇز كەزىندە اۋىشلىق كاسىبمەن كۈنەلتكەن خالىقتاردىڭ قاي جەردە اڭنىڭ بارلىعىن بىلدىرەتىن «جازۋى»، ال تۇيە مەن اتنىڭ سۆرەتتەرى سول زامانداى خالىقتىڭ كولىگى «تۇيە» مەن «ات» ەكەندىگىن

مەڭزەيتىن «جازۋى». وسىندا ياكى - مال سۆرەتتەرى سىزىلغان تاستار تولى، دورىلجىن اۋداننىڭ، التايدىڭ، باركولىدىڭ، لىنىڭ، تاربلاتايىدىڭ، شىعانتوفايدىڭ تاۋلى ادىرىنان كوپ كەزىگەدى. ماسەلەن: جاير تاۋىنىڭ كولىدەنەڭ بۇلاعىدا جارتاسقا سىزىلغان اق تۇيە سۆرەتى بار. بۇل سۆرەتتە تۇيە الدە نەنى سۇيرەتكەندەي كورىنەدى. دەمەك مۇنان وسى ۋوڭىردى مەكەندەگەن حالقتىڭ تۇيەنى كولىك ەتكەنن تۇسىنۋگە بولادى. مايلىنىڭ سۇيەك مەكتەبىنىڭ جوتاسىنا سىزىلغان تۇيەنىڭ، اتتىڭ سۆرەتتەرىنەن ۋوز زامانىدا ات پەن تۇيەنىڭ ادام تىرشىلىگىندە

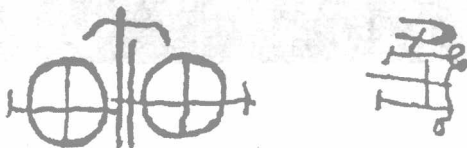

جايرداق تۇيە

سۇيەكتەگى تۇيەشى

قانشاللىق ماڭىزدى بولغاندىن بىلەمىز. سايىپ كەلگەندە تاۋ تاستارىنا سىزىلغان سۆرەتتەردى وينىشىق ءۇشىن سىزىلغان دەپ قاراۋعا بولمايدى. ال ادامزات اربانى جاساپ، ونى اتقا جەگۋدى بىلگەن كەزدەرىندە دە سىزبانى «جازۋ» ورنىنا قولدانعان.

«اتتى» بىلدىرۇ ۋىشىن «اتتىڭ ۋىشىنىن»، «اربانى» بىلدىرۇ ۋىشىن «اربا ۋىشىنىن» سىزىغان. سوندا بۇل سىزبانى «ات، اربانى تارتادى»، «ات اربا ادامداردىڭ قاتنىاس كولىگى» دەگەن مەنىنى بىلدىرەتىن جازۇ دەپ قاراۋعا بولادى. وسىنداي ناقتىلى زاتلاردىڭ سۈرەتى سىزىلغان جازۇدى، جازۇ تارىخىندا ۋىشىندەمە جازۇ (يەرۋىگىلىق) دەپ اتايدى. ول پىكتوگرامما نەمەسە پىكتوگرافىيا دەپ تە اتالادى.

زامانىڭ وتۈمەن بىرتىندەپ ارناۋلى تاڭبالاردى سىزۇ بارلىققا كەلگەن. جىل ساناۋىمىزدان ۋىش مىڭ جىل بىلگەرى جاسالغان شۆمەرلەر وسىنداي سىزبا تاڭبالاردى قولدانغان. شۆمەرلەر ۋىز زامانىدا جوعارىدا ايتىلغان قوس وزەن ۋىشىرىن - ھۇفرات پەن تىگر ۋىشىرىن مەكەن ەتكەن حالىق، وسىنداي ارناۋلى مەنىداى تاڭبالار تارىختا «سنا» جازۇ دەپ اتالغان. سىزىلاتىن ناقتىلى دەنەنىڭ ۋىشىنى «سنا» سىياقتى كەسكىندەرمەن نوبايلاپ تۇسىرىلەتىندىكتەن ول «سنا جازۇ» دەپ اتالغان. دەرەكتەرگە قاراعاندا وسىنداي شارىتى بەلگىنى بىلدەرەتىن سىنالاردىڭ سانى

نان		تۇرۇ	
جەبە		قۇس	
قايق		سنا	
ورمان		كوز	
		تاۋ	

مىڭغا جۇيۇق بولغان. «سنا» جازۋى باتمىس ازىيانىڭ ەرتە زامانى، جازۋى. بۇل كۈبىنەسە تاسقا جانە ساز باشقىقا ويىلان بولغان، كەيىن كەلە بايىلوندىقتار، اسسىريالىقتار، حىتتەستەر، پەرسىيالىقتار دا ءوز سوزدەرىن وسى سنا جازۋىنان پايدالانىپ جازعان ەكەن. سنا جازۋىنىڭ تاڭبالارى دا بىر كەلكى بولمىغان. ماسەلەن:

شۆمەر	شۆمەر	بايىلون	اسىريا	تاڭبانىڭ مەنىسى
≈	⌌	PB	PB	سۇ
☉	𐎶	𐎶	𐎶𐎶𐎶	باس
☞	𐎶𐎶	PPK	PK	بالىق
𐎶	𐎶	𐎶	𐎶	جۇرۇ

بۇل ارەلوگتاردىڭ بىزدە نۆمەن تابلان ساز باشىنا نەمەسە قۇلىپتاسىنا ويىلان تاڭبالار. قۇلىپتاسقا ويىلان وسىنداى سىزبا تاڭبالاردى قازاق عالمدارى دا تاپقان. ماسەلەن: 1970 - جىلى قازاقستاننىڭ قاپال اۋدانىنان ءىپتى شۆمەرلەردىكىنەن ارىراقتىلى مىناداي تاڭبالار تابلدى.

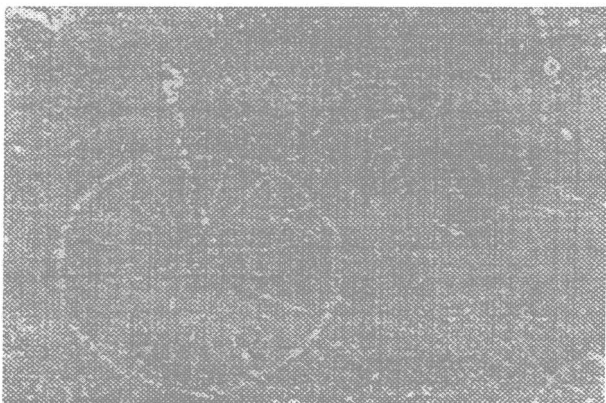
وسى تاڭبالارعا قازاق عالمدارى مىناداي مىلەنبا بەرگەن:
بىرىنشى تاڭبا: (وڭنان سولعا قاراي ساناعاندا) شارشى بۇل
دۇنيەنىڭ تورت بۇرىشى نەمەسە ساراي دەگەن ۋەمىدى بىلدىرەدى،
ونىڭ ۋستىندەگى تاڭبا شار تاراپقا شاشىراپان كۇندى مەڭزەيدى.
ەكىنشى تاڭبا: ورتاسىندا ەكى كوزى بار ۋش اشالى
دوڭگەلەك پەن مارال بەينەسى، بۇل كۇن تاڭىرى دەگەندى
بىلدىرەدى. ويتكەنى ەرتەدەگى ەسىبىريا حالىقتارى مارالدى
تاڭىردىڭ بەينەسى، ول كۇن تاڭىرى دەپ تۇسىنگەن.
ۋشىنشى تاڭبا: ەكىنشىگە ۇقساس كۇن بەينەسى.
تورتىنشى تاڭبا: جۇمىرتقا. ول بۇلاق كوزىن نەمەسە
باستاۋدى بىلدىرەدى.

بەسىنشى تاڭبا: قۇيرىقتى ەكى دوڭگەلەك «م»، «م» دەپ
وقىلاتىن ەرىپ تارىزدەندى.

التىنشى تاڭبا: ۋستىنە جەتى دوڭگەلەك «م» قوندىرىلعان
بەلگى بولۇى مۇمكىن.

وسىلاي توپشىلاي كەلىپ، زەرتتەۋشىلەر جەتى تاڭبانىڭ
شەشۋىن مىناداي مىلەنبا: «دۇنيەنىڭ تورت بۇرىشىنا كۇن
ساۋلەسىن تۇسىرەدى. ەپىر تۇتاتىن ۇلى تاڭىرىمىز كۇن! بۇلاق
سۋى «ەم»! «ەم»! «ەم»! «ەم»! «ەم»! «ەم»! «ەم»! «ەم»!
كۇن بەينەلى تاڭبا ۋش رەت، مارال بىر رەت، «م» سەگىز رەت
قايتالانغان. تارىخى دەرىكتەرگە قاراعاندا ساقتاردىڭ، تۇركى
حالىقتاردىڭ تاق سانداردى كىەلى، قاسىيەتنى ۋەمىدا
تۇسىنگەندىكتەرى بەلگىلى. سوندىقتان سىزبادا جەتى جانە بىر
بولىپ سىزىلعان «م» تۇر. مەن ارالاعان ۇڭىرلەردە دە وسىنداي
تاڭبالار كەزدەستى. شاعانتوعاي اۋدانىنىڭ بارلىق تاۋ جاعىندا
كۇنگەي كۇمبەز سايىنىڭ قايتالىنا سىزىلعان ۋش دوڭگەلەك

سۆرەتى دە شاشىراغان كۈننىڭ بەلگىسى. ول «كۈن كۈللى
ترشلىكتىڭ يەسى» دەگەن ماعىنا بەرەتن سەكىلدى. مۇندا دا
سىزبا تاق سانادا (ۈشەۋ).

عالمىدار وسىنداى مەڭزەۋلى سىزبالاردان، تاڭبالاردان،
بەلگىلەردەن دامىعان جازۋدى ءۇش توپقا ايرادى.
ءبىرىنشى، پىشىندەمەلى جازۋ، ول حالقارالىق تىلدە
پىكتوگرافيا دەلىنەدى. سىزىقتار ارقىلى مۇنداى جازۋدا شارىتى
زاتتاردىڭ سىرت ءپىشىنى نۇسقالاتىپ كورسەتىلەدى. وسىنداى
پىشىندەمەلى جازۋدىڭ ءوز زامانىدا ارناۋلى وقىلاتىن دىبىسى دا
بولۋى نىقتىمال. سايىپ كەلگەندە پىكتوگرافىانى جازۋدىڭ ەڭ
العاشقى ءتۈرى دەۋگە بولادى. عالمىداردىڭ زەرتتەۋىنە قاراماندا
پىكتوگرافيا دەلىنەتىن جازۋدىڭ ەڭ كونه ءتۈرى نەولىت
داۋىرىندە پايدا بولعان. جالىپى العاندا ايتىلماقشى وقىعالار سوعان
قاتىستى جانۋارلاردىڭ نەمەسە زاتتاردىڭ سۆرەتى سالىنىپ
ۇعىندىرىلغان. ال سۆرەتن سالىپ ۇعىندىرۋعا بولمايتىن
ابستراكت ويدى ءبىلدىرۋ ءۇشىن سىمۋولدىق زاتتىڭ ءوز

سۆرەتمەن قولداناتتىن بولغان. ماسەلەن: كەيبىر قاۋىمدار باقتىملىقتى تاسباقامەن بىلدىرسە، ماحابباتتى سىزىقىشامەن، قوس جۇرەكپەن بىلدىرگەن، ت. ب. ال ۋەندىستاندىقتاردىڭ جاۋمەن سوعىسۋىدى ۋە بىلدىرۋ ۋەشىن جاۋ جاققا ايالتا جىبەرەتمەن بولغاندىعى جايلى دەرەكتەر بار. جازبا دەرەكتەرگە نەگىز دەلگەندە، ايالتانى ەلشى اكلەپ جەرگە قويادى ەكەن، ەگەر جەرگە قويىلعان ايالتانى جاۋ جاق كوتەرەتمەن بولسا، سوعىسۋىدى ماقۇلداغاندىعى دەپ ەسەپتەلىنگەن، ەگەر ەلدەسۋىدى ويلاسا ەكى جاق تەمەكىنى كەزەكتەسپ تارتىسقان. ەندى ۋە بىر دەرەكتەردە سلاۋياندار نان جانە تۈز ۋەسنۋ ارقىلى كەلسىم جاساۋدى بىلدىرەتمەن ەدى دەلىنەدى.

ەكىنشى، يەدەولوگرافىيالىق جازۋ — بۇل يەدەولوگرافىيەمەن جازىلاتتىن جازۋ بولپ تاپىلادى. يەدەولوگرافىيە دەگەنمىز بەلگىلى مەنىنى بىلدىرەتمەن تاڭبا، يەدەولوگرافىيە سىفىر دا كىرەدى. يەروگلىفىتىك جازۋدا يەدەولوگرافىيالىق جازۋغا جاتادى. جازۋدىڭ شەخۋ تارىخىنان ەعاندا يەدەولوگرافىيالىق جازۋ پىكتوگرافىيالىق جازۋدان دامىغان جازۋ، ونىڭ تاڭبالارى جەكە سوزدەردى بەلگىلەيدى. وسىنداي تاڭبالار يەدەولوگرافىيە دەلىنەدى. يەدەولوگرافىيالىق جازۋ (بۇل گرەكتىڭ — *ideo* مەنىنا جانە گرافو *grapho* «جازۋ» سوزىنەن شىققان) يەدەولوگرافىيە بويىنشا جاسالغان جازۋ. ۋەز زامانىدا مىسىردا، شۆمەرلەردە، جۇڭگودا قولدانىلعان جازۋلاردى وسى تۈردەگى جازۋ دەۋگە بولادى. جۇڭگونىڭ جازۋى يەروگلىفىتىك جازۋ. وسىلاردىڭ نۇسقاىن قارىق.

بارلىقتىڭ كۈنتاپقاندىدا سىزبالار

جۈڭگۈنكى	ەرتە دەڭى مىسىردىكى	ەرتە دەڭى شۇمەردىكى
كوز	كورۇ	كوز
سۇ	سۇ	ورمان
تاۋ	قالاشق	تاۋ
وت	وت	الاۋ
ادام	ەركەك	ادام
ايەل	ايەل	

يەدەوگرافىيالىق جازۇغا ءوز زامانىدىداى گىرەتسىيانىڭ
استرونومىيالىق بەلگىلەر ءۇشىن قولدانىلغان يەدەوگراممىلارنى دا
جاتقىزۇغا بولادى.

اسپان دەنەلەرنىڭ يىدەوگراممىلارى:

(جەكسەنبى)	— كۈن	☉
(دۈيسەنبى)	— اي	☾
(سەيسەنبى)	— مارس	♂
(سارسەنبى)	— مەركورى	☿
(بەيسەنبى)	— يۇپىتەر	♃
(جۇما)	— ۋەنەرا	♀
(سەنبى)	— ساتۇرىن	♄
	— نەمەسە	♁
	— نەمەسە	♂
	— پلۇتون	♇
	— نەمەسە	♁
	— كومەتا	♁
	— جۇلدز	★
	— ۋران	♅
	— نەپتون	♆
	— جەر	♁

گرەكتىڭ وسى يىدەوگراممىلارنىڭ، اسپانداى العاش بەلگىلى بولغان پلانەتالاردىڭ بەلگىسىن جەتى كۈنگە دە قولدانغاندىن بايقاۋغا بولادى. مۇنان سوڭ زودىياكتىڭ جانە ايدىڭ (12 ايدىڭ) دا

ارناۋلى يىدوگرامماليق بەلگىلەردىن تاڭبالاعان. ماسەلەن مىناداي:

— عىنۋار (قاۋعاشى)①		جانە	
— فەبرال (بالىق)		جانە	
— مارت (ارىس)		جانە	

بۇل كۈن مەن ءتۇننىڭ كوكتەمگى تەڭەلۋىن بىلدىرەدى

— اپرەل (تاۋرۇس)		جانە	
— ماي (ەگىزدەر)		جانە	
— يۈن (شايان)		جانە	
— يۈل (ارىستان)		جانە	
— اۋگوست (بىكەش)		جانە	
— سەنتابىر (تارازى)		جانە	

بۇل كۈن مەن ءتۇننىڭ كۈزگى تەڭەلۋىن بىلدىرەدى

— وكتابىر (شايان)		جانە	
— نويابىر (مەرگەن)		جانە	
— دەكابىر (تاۋتەكە)		جانە	

اي فازالارنىڭ بەلگىلەرى

● — جاڭا اي		جانە	④
— العاشقى جارتىسى (شەرىگى)		جانە	
— تولىق اي		جانە	
— كەينىگى (شەرىگى)		جانە	

① قاۋعاشى — سۋ تارتىپ قۇياتىن جەردىڭ جۇمىشىسى.